

Г.С. Касбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: gkasbaeva@mail.ru)

Абай Құнанбайұлының дүниетаным қазынасы – қазақ руханиятының темірқазығы

Аңдатпа. Қазақ ұлт руханиятының заңғар биігі Хакім Абайдың ұлттық мәдениеттен әлемдік мәдениетке дейінгі жолы мен даналық қазынасы тіл, әдебиеттану, философия, тарих, психология, әлеуметтану т.б. қоғамдық-гуманитарлық ғылым саласында зерттеліп келеді. Бұл мақалада Абайдың қазақ руханиятын әлемдік деңгейге көтере алған қуаттылығы мен оның шығармашылығының қалыптасуына, өсуіне, жетілуіне негіз болған қазақ халқының көптеген ғасырлар бойы жадында, санасында сақтап келген рухани мәдениеті, Шығыс халықтарының дана-ақындары мен орыс халқы арқылы Еуропа мәдениетіне кірігуі туралы айтылады.

Қазақ мәдениетін байытып, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалауда өшпес жол салған, Хакім Абайдың шығармаларында ұлттық болмыс, қазақтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетаным, мінез, дін, діл, тіл мен рух тәрбиесінің мәселелері сипатталып, қазіргі өскелең ұрпақ үшін баға жетпес мұра боп келеді.

Бәрімізге белгілі Абайдың негізгі қарастырған, суреттеген нысаны – адам, яғни толық адам деңгейіндегі тұлға. Сол тұлғаның эстетикалық, этикалық талғамы, арман-мақсаты, өмірінің мәні, сезімі мен түйсігі, болмысы мен ұлттық ойлау ерекшелігі гұлама-ойшылды терең тебіреніске түсірген. Сондай-ақ, Абай өлеңдері философиялық, күрескерлік қасиетке бай. Ол, ең алдымен, қазақтың бай ауыз әдебиетінен сусындап, батырлар жыры мен ғашықтық жырларының үрдісіне мұрагерлік етті. Мақалада Абай мұрасының құндылығы оның шығармашылығымен тығыз байланыстырылған.

Түйін сөздер: Абай, қазақ мәдениеті; Шығыс мәдениеті; Батыс мәдениеті; әлемдік мәдениет; дүниетаным; руханият; мәдени мұра; шығармашылық.

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-132-3-6-13>

Кіріспе. Қазақ халқының руханият әлемінде ерекше орын алатын «Абай мәдениетінің» ұлттық мәдениеттен әлемдік мәдениетке дейінгі жолын қарастырғанда, Абай өмір сүрген уақыт пен кеңістіктің қазақ ұлттық мәдениетінің толғанысқа түсіп, жаңа болмысқа ие болып жатқанына, әсіресе, назар аударамыз. Абайдың дүниетанымдық қазынасында

шығыс мәдениеті, батыс мәдениеті, орыс мәдениеті бірігіп, қазақ мәдениетінің арнасына құйылып, тоғыса келіп, Абай даналығының қазанында қайнаған және ұлылықтың санасында пайда болған жаңа келбетке ие болғаны белгілі. Сондықтан Абайдың болмысын тануды, қай қырынан алып қарастырса да, тұтас бір ұлттың даналық қазынасының қақпасы ашылады.

Мақсаты. Қазақ мәдениетін байытып, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалауда өшпес жол салған, ұлт руханиятының заңғар биігі Хакім Абайдың шығармаларында ұлттық болмыс, қазақтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетаным, мінез, дін, діл, тіл мен рух тәрбиесінің мәселелері сипатталып, қазіргі өскелең ұрпақ үшін баға жетпес мұра боп келеді. Рухани жаңғыру аясында Абайдың мол мұрасын ой елегінен өткізу мақаланың мақсаты болып табылады.

Зерттеу әдістемесі. Ұсынылып отырған мақаланың зерттеу әдістері болып салыстырмалы, герменевтикалық әдістер, сондай-ақ, тарихи және логикалық талдау әдістері табылады. Салыстырмалы әдісте Абай шығармаларындағы «Ескендір», «Масфұт», «Өзім әңгімесі» поэмаларының шығыс ойшыл ақындарының еңбектерімен салыстырып және олардың рухани-болмысымен ұқсастығын түсінуге болатындығын ұғынсақ, зерттеудің келесі бір тұсында Хакім Абай даналығы Еуропа мен орыс философ, ғалымдарынан асып түспесе, кем түспесін терең түсіндік. Герменевтикалық әдіс Абай шығармашылығындағы рухани құндылықтарды заманауи тарихи-мәдени түсіндірулер негізінде ашады. Өз кезегінде Абай еңбектеріне түсіндірме жасау, Абай өмір сүрген замандағы әлеуметтік-этикалық және рухани-мәдени шынайылықты интерпретация жасауға мүмкіндік бере отырып, сондай-ақ, сол кезеңдегі адамгершіліктің философиялық және этикалық түсіндірмесін заманауи Қазақ елінің рухани дамыған мәдениетті мемлекет болып қалыптасуының негізімен байланыстыруға болады. Тарихи және логикалық талдау жасау әдісі Хакім Абай мұрасындағы жан-жақты қарастырылған қазақ мәдениеті болмысының қалыптасуына талдау жасауға, сондай-ақ, қазақстандық қоғамның рухани адамгершілік бағытындағы руханият мәселесін толыққанды құндылық ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Талқылау. Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаев Ұлы Абайдың 175 жылдығына арнаған «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында: «Ұлы ақынның шығармалары бүгін де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Абайдың ой-тұжырымдары баршамызға

қашанда рухани азық бола алады. Сондықтан ұлтымызды жаңғырту ісінде оның еңбектерін басшылыққа алып, ұтымды пайдалану жайын тағы бір мәрте ой елегінен өткізген жөн», – деген болатын [1].

Абайдың қазақ руханиятын әлемдік деңгейге көтере алған қуаттылығы жөнінде Ғ. Есімнің: «Жаратушымыз қазаққа Бақ берді. Ол бақ – Абай! Абай – хакім! Ол – әлемдік тұлға, адамзатқа ортақ қазына», – деп жазған сөздерін басшылыққа аламыз [2].

Абайдың баға жетпес мұралары ХХ ғасырдың басынан бері тіл, әдебиеттану, философия, тарих, психология, әлеуметтану т.б. қоғамдық-гуманитарлық ғылым саласында зерттеліп келеді. Олардың көшбасында М. Әуезов, Ә. Бөкейхан, Қ. Мұхамедханов, Қ. Жұбанов, М. Мырзахметов, С. Қасқабасов, Ғ. Есім, Ж. Шойынбет т.б. көптеген ғалымдар тізімін үзбей жалғастыруға болады. Абайтану мәселесіне шетелдік ғалымдар да үлкен қызығушылықтарын білдіріп, оның шығармаларын өз тілдеріне аударуда. Ақынның өмірі мен шығармашылығын терең зерттеуге кірісуде. Мәселен, Абайдың шығармаларын әлемге танытуға орасан үлес қосып жүргендер қатарында Азияның тарихи мәдениеті бағдарламасының директоры, Азия, Еуропа және Таяу Шығыс этнографиясының директоры Пол Тейлор (АҚШ), Азия мәдениетін зерттеуші, этномузыкант Вильям Бредфорд Смит (АҚШ), аудармашы, әрі әдеби сыншы Леонард Кошут (Германия), түркітанушы ғалым, абайтанушы Альберт Фишлер (Франция), аудармашы, ғалым Эдуардо Канетта (Италия), аудармашы, әрі Абай шығармаларын насихаттаушы Ха Хуан Жан (Хабай) (Қытай) ерекше атап өту керек. Бұл аталған ғалымдар мен зерттеушілер Абай шығармашылығы арқылы қазақ халқының рухани болмысы, салт-дәстүрі мен мәдениетін әлемге танытуда зор еңбек атқарып келеді.

«Абай» және «мәдениет» деген ұғымдардың өзара байланыстылығын сақтай отырып, Хакім Абайдың әлем мәдениетіне кірігуіне әсер еткен факторлар туралы қарастырудың маңызды екендігі анықталды. Ұлылықтың дәрежесіне жетіп туған Абай өз дүниета-

ным аясында тек қазақ дүниетанымы мен салт-дәстүрінің деңгейінде шектеліп қалмай, әлемдік мәдениет жүйесіне, әлемдік білім-ілімге, рухани болмысқа бара алуына қандай идеялар түрткі болды деген сауал да қызықтыратынын атап кету керек.

Абайтанушы ғалымдардың пікіріне сүйенсек, олардың айтуынша, Абай Құнанбайұлының шығармашылығы қалыптасуына, өсуіне, жетілуіне үш мәдениет негіз болған. Олардың біріншісі – қазақ халқының көптеген ғасырлар бойы баспасы жоқтығына қарамастан, халық жадында, санасында сақтап келген рухани мәдениеті (ғажайып ертегілер, лирикалық және қаһармандық эпостар, әдет-ғұрыптар туралы жырлар, шешендік сөздер, халық композиторлары мен ақындарының, сал-серілерінің, т.б. мұралары); екіншісі – Шығыс халықтарының, әсіресе, араб, парсы, түрік тілдес - әзірбайжан, өзбек, қырғыз, татар, т.б. елдеріндегі дана-ақындардың Абай шығармашылығындағы орны; үшіншісі – орыс халқының және сол арқылы Еуропа мәдениетінің Абай арқылы кірігуі. Бәрімізге белгілі Абайдың негізгі қарастырған, суреттеген нысаны – адам, яғни толық адам деңгейіндегі тұлға. Сол тұлғаның эстетикалық, этикалық талғамы, арман-мақсаты, өмірінің мәні, сезімі мен түйсігі, болмысы мен ұлттық ойлау ерекшелігі ғұлама-ойшылды терең тебіреніске түсірген.

Шығыс ойшылы ретінде Хакім Абай адам мәселесін үлкен ауқымда, яғни қоғамдық, руханилық, құндылық тұрғыдан зерделеді. Ол адам табиғатын адамгершілік, әдептілік тұрғыда қарай отырып, «сегіз қырлы, бір сырлы» сырбаз адам, яки кемеліне жеткен, «толық адам» кейпінде алға тартады. Біріншісі, Абай өлеңдері – философиялық, күрескерлік қасиетке бай. Ол, ең алдымен, қазақтың бай ауыз әдебиетінен сусындап, батырлар жыры мен ғашықтық жырларының үрдісіне мұрагерлік етті. «Ескендір», «Масғұт», «Әзім әңгімесі» – Абайдың шығармашылық мұрасындағы поэмалары шығыс халқына ортақ сюжетке құрылған. Осы шығармаларынан Абайдың поэма жанрындағы шығармашылық ізденістері аз болмағанын көреміз. «Абай поэмаларының ішіндегі ең үздігі – «Ескендір», ...ақын

бүкіл шығыс әдебиетінде талай классиктер жырлаған Александр Македонский (б.ж.с.д. -356-323) жайын өзінше баян етеді», – дейді Айқын Нұрқатов [3].

3. Қабдолов «Ескендір» шығармасының ерекшелігі туралы: «Мұның өзі онша көлемді де, күрделі де поэма емес: сюжеті шағын, оқиғасы аз, бәрі бір кішкене ғана арнаның бойында жатыр; оқиғаға қатысатын негізгі (аты мәлім) кейіпкерлер екеу-ақ», - деп анықтайды [4]. Ғалым З. Қабдолов, поэмаға арқау болған шындықтың сол кездің тұрмыс-тіршілігінен туған іргелі мәселенің өзі емес, бір ғана бұтағы тәрізді екенін байқаған.

«Ескендір» поэмасынан үзінді алып қарастырайық:

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?

Македония шаһары – оған мекен.

Филипп патша баласы, ер көңілді,

Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен.

Ақын Ескендірдің өмірбаяндық деректерін дәл келтіреді де, оның дүние жүзін жаулап алмақ болған шапқыншылық саясатын сынаиды. Соған орай поэмаға жас кезінде Ескендірдің тәрбиешісі болған ұлы философ-гуманист Аристотельді кіргізеді. Әңгімеде жауыздыққа жетелейтін тойымсыздық екенін көрсете келіп, әділдік пен даналықты соған қарсы қояды.

Жолдасы Аристотель ақылы мол,

Лақтырған сүйекті алады сол.

Ханға айтты: «Қасиет бар бұл сүйекте,

Көзіңе көрсетейін, хабардар бол».

Бұл – адам көз сүйегі, – деді ханға.

Тоя ма адам көзі мың мен санға?

Жеміт көз жер жүзіне тоймаса да,

Өлсе тояр, көзіне құм құйғанда.

Адамның көз сүйегін символ ретінде алады да, ол жұмбақтарды ақылға шештіреді. Өйткені, сөз жоқ, Александр Македонский сияқты қаһар қолбасшыға жөн айту, ашу үстінде артық кеткенін көрсетіп, ақылға бастау үшін, кемінде, Аристотельдей данышпан ғана керек. Басқа біреу айтты десе немесе «бір данышпан» айтты десе де, «мақтансүйгіш» адамның бетін қайыруы нанымсыз болар еді. Көркем шығармаға қойылатын талаптарды

Абай түгендеп, композициясын толықтырып, нанымды арнада өрбітеді [5]. Ақылы мол жолдасының даналық сөзі қанағатсыз Ескендірге ой салады, ол алған бетінен қайтады. Сөйтіп, ақын Аристотельге Ескендірді бағындыртып, жауыздықты әділетке жеңізеді. Поэмада аңыз сюжеті сақталғанмен, ақын оны өмір шындығына жақындатып, реалистік негізде баяндайды.

Ал «Масфұт» поэмасы адам болмысы, қандай күрделі мәселелер кезіксе де, адамдық шешім табу, адамгершілік канондарынан таймау туралы танымдық, тағылымдық ой, мазмұнға толы. Поэмада:

Я, Алла, құрмегінде достың Махмұт,

Тілге жар бер, білінсін тура мақсұт..., - деп Жаратушы атымен басталатын әрі қарай да бірнеше рет Алла есімімен жалғасын табатын еңбегінен иманды да адал, ақылды кейіпкеріміз Масфұттың адами келбеті мен болмысына оқырманы тәнті болады. Тоналып жатқан бір байғұс шалға көмектескен Масфұт, сол шалдың ризашылығына кенеліп, шал оны үйіне шақырып, өзінің бау-бақшасынан үш түрлі жемісті ұсынады.

Бірі – ақ, бірі – қызыл, бірі – сары, ...

Ақыл- Байлық – Сені әйел сүйер ..., - деп сипаттарын да таныстырады.

Кейін Масфұтқа кездесетін қария – мұсылмандардың діни аңыздарында жүретін Қызыр, қазақша Қыдыр деп аталады. Масфұт қызыл жемісті жеп, әйелдердің достығын алудың орнына, ақылды да, рухани бай кісі болып шығады. Іс жүзінде ол қызыл жемісті жеген кісі емес, қайта өзі жемеймін деген ақ жемісті жеген кісі боп, үлкен ақыл иесі боп, тіпті, Шәмси-жиһан атанады. Ақыл-парасаты арқылы ханның қызметшісі болған делінеді. Осы шығармада да дана Абайдың адамдық сапа-қасиеттерді мейлінше сараптан өткізіп, қашан да адами құндылықтар биік тұратындығын дәлелдеген.

Келесі «Әзім әңгімесі» атты бітпей қалған поэмадағы шығарма оқиғасы «Мың бір түн» ертегісіндегі сюжетке құрылған. Ақын оны:

Бір сөзім «Мың бір түннен» оқып көрген,

Өлең қып сол сөзімді айтқым келген... , - деп анықтама беріп көрсетеді.

Абай «Мың бір түн» әңгімесінің бір тарауын өлеңге айналдырады. Әзім - басты кейіпкер, Әзімге кездескен жәдігөй шал тәрізді сұм-сұрқиялар ғалымдар ашқан ғылыми жаңалықтарды өздерінің баю мүддесіне пайдалануы, ол үшін неше түрлі зымияндыққа барулары мүмкін. Жәдігөй шал – солардың бірі. Оны байлықпен ауыратын адам ретінде сипаттайды. Өмірінің ең қызығы, ең негізгі мақсаты тек баю ғана деп ұғынушылар қандай зұлымдық, іс-әрекеттерден де тайынбайды. Поэмадағы алхимик жәдігөй шал өзінің зымияндық мақсатын орындау үшін Әзімді қолына алдап түсіреді де, тау басына, ысылдаған жылан, айдаһарлардың ішінде қалдырады. Әзім өзінің жастығы, аңқаулығы, тәжірибесіздігінің кесірінен құлқынның құлы болған қу шалдың баю жолындағы құрбандығы болады. Поэманың аяғында ол қандай адам болатынын белгісіз, бірақ әзірге Әзімнің дініне берік, жүректілігінен басқа қасиеті байқалмайды. Поэма бітпей қалса да, оны әлі де жан-жақты зерттей түсуді керек ететінін ғалымдар да атап көрсетеді.

Абайдың өлеңдері, поэмалары, қара сөздері (Ғақлият) (осы арада Мұрат Әуезовтің «Қара сөздерге» «Ғақлият» деген екінші атау берейік деген ұсынысын қолдайтынымды айта кеткім келеді) [6] - ақынның сөз өнеріндегі көркемдік қуатын, философиядағы даналық дүниетанымын даралап көрсетеді.

Абай ешқашан өз бетімен білім алып, кітап оқудан қол үзбейді, бос уақытында төл мәдениетінен бастап, араб, парсы, шағатай тілдері арқылы шығыс мәдениетін, кейін орыс тілін үйреніп, орыс мәдениетін, орыс тілі арқылы батыс мәдениетін меңгере бастайды. Шығыс әдебиетінің алыптары Рудаки, Фирдоуси, Низами, Саади, Хафиз, Хайям, Руми, Физули, Науаи, т.б. ақындарының өлеңін жаттап өседі. Сол бала күнінде жаттаған кейбір өлеңдері ұлғайып, кәрілікке жеткен уақытына дейін есінен шықпаған, ұмытылмаған» деген тұжырымы болашақ ғұлама-ақынның қалыптасу кезеңін айғақтайды.

Абай киелі мәдениет пен әдебиет әлеміне жетелеген ұлағаты мол жолының, ұлы сапарының басында:

Физули, Шәмси, Сәйхали,
Науаи, Сағди, Фирдауси,
Хожа Хафиз - бу һәммәси

Мәдәт бер я шағири фәрияд - деп шығыстың жеті шайырынан бата сұрайды. Бұл – қазақ мәдениетінен қанғанша суарылып өскен таза бәйтеректің болмысын танытады.

Абай тізімінде басталатын Физулидің шығармашылығы түркі әдебиеті үшін ғана емес, күллі Таяу Шығыс әдебиетінің дамуына зор үлес қосқан. Ал Шамси өз заманының беделді сопысы болған. Рухани тәжірибесі өте биік, сопылық поэзияның белді өкілі болған. Әлішер Науаи – әдеби мұрасы өте бай, өз өлеңін енді парсы тілінде емес, бірнеше рет қыпшақ тілінде жазуға тұңғыш бекінген данышпан. Сағди – әйгілі «Гүлстанның» авторы, оның ғажайып жырлары мен атағы тірі кезінде-ақ шығыс әлеміне тегіс тарағаны белгілі. Адамзат тарихында Фирдоуси әлемдік әдебиет қазынасына алтыннан бағалы «Шахнамені» сыйлаған ақын еді. Ал парсының ұлы ақыны Хафиз Шамсидинге сол кездердегі айтыстарда бүкіл парсы елінен тең келетін ақын табылмаған деседі.

Міне, Хакім Абай өзін-өзі тануда және терең ой, терең ғылым іздеудегі даналық жолында шығыстың осындай ойшыл-ақындарының еңбектерімен сусындап, баға жетпес рухани азық алған.

Абайдың мәдениет мұхитына ендеген келесі сатысы – орыс халқының мәдениетімен танысуы еді және сол арқылы Европа мәдениетіне шыққан болатын.

Осы тұста Абайдың Еуропа мәдениетімен, атап айтқанда, грек халқының біздің заманымыздан бұрын өмір сүрген ұлы философы Сократ еңбектерімен қалай таныс болғаны туралы тоқталып кетейік. Көптеген зерттеушілер Абайдың Сократ, Платон, Аристотель еңбектерімен таныстығын атап көрсетеді. Бұл үш философтың есімі, олардың данышпандық келбетімен Абай шығармаларында кездеседі. Мысалы, Абайдың «Жиырма жетінші сөзі» «Сократ Хәкімнің сөзі» деп те аталады. Жоғарыда аталған «Ескендір» поэмасында «ақылы мол» бүкіл грек ішінен «дара шыққан» Аристотельдің образы суреттелетіні тағы белгілі.

Түптеп келгенде, Сократ, Платон, Аристотельдің философиялары тек әлемдік философияны ғана емес, тұтас адамзаттық мәдениетті де орап жатады. Осы данышпандардың ізін басқан Абай да сондықтан «Адам баласын сүй, адам баласы – бауырың» деген биік дәрежеге көтеріле алғаны анық.

Сократ, Платон, Аристотель, Абай айтқан адамгершілік нормалары – адамзат қоғамын, адами мәдениеттің құрайтын, қорғайтын, сақтайтын, киіз үйдің алтын баулары сияқты, мәдениеттің алтын тіні болып табылады. Сондықтан Абай – әлемдік мәдениеттің негізін қалаушылардың қатарында есімі аталуы тиіс тұлға.

Абайдың грек философының кейбір пікірлерін қабылдап, ал кейбір пікірлеріне сын көзбен қарағанда, Сократ пен Абайдың, әсіресе, дін, моральдық, адамгершілік жайындағы ойларымен келіскен де, қарама-қайшы пікірлер де айтқан кездері болған. Абайдың «Жиырма жетінші сөзінің» қосымша тақырыбы – «Сократ Хәкімнің сөзі». Бұл ғақлият неліктен «Сократ сөзі» деп аталады? Осы сұрақтарға жауап Мәскеудегі В.И. Ленин атындағы мемлекеттік кітапханадан Ксенофонттың еңбектерінен табылған. Сократтың тірі кезінде де біздің Абай сияқты шығармалары басылмаған, қолжазба сақталмаған. Ол кезде философиялық ойлар өзара әңгіме, диалог ретінде жүргізілген. Біздің заманымызға Сократ шығармалары Платонның «Диалогтары», Ксенофонттың «Естеліктері» арқылы жеткен. Сондықтан Ксенофонттың, Платонның естеліктері, Сократтың шығармасы ретінде саналады.

Абайдың «Жиырма жетінші сөзі» мен Ксенофонттың «Воспоминание о Сократе» шығармасын салыстыра келіп, екі кемеңгердің бір-бірімен ұқсастығын, ұштастығын көруге болады. Абай Сократтың шығармаларымен, оның философия, дін, этика салаларындағы пікірлерімен қашан және кімдер арқылы танысқан? деген сұраққа жауап беру үшін, Абай өмірбаянының 1870-1880 жылдарды еске алу керек. Бұл кездер Абай орысша жақсы үйреніп, жақсы түсінетін, сондықтан Семейде қыс айларында ұзақ уақыт жатып, кітапханадан шықпайтын. Сол Семейдің кітапханасынан Петербургтен сол жылдары ай-

далып келген Е.П. Михаэлиспен (1841-1913 жж.) танысады. Басында жай кездесіп жүріп, артынан достасып кетеді. Сол Е.П. Михаэлис арқылы осы кезеңде Абай Харьковтен айдалып келген Н.И. Долгополовпен (1857-1922 жж.) танысып, кейін онымен де достасып кетеді, олар да Абайдың аулына барып тұрады.

Абай Ксенофонттың «Сократ туралы естеліктерімен» осы екі кісі арқылы да таныс болуы әбден мүмкін. Сол жылдары екеуі Семейге айдауға келгенде Сократ туралы естелік орыс тілінде баспадан жаңа ғана – Киевте 1876 жылы, Петербургте 1878 жылы шыққан екен. Сократ пен Абайдың өмір жолдарында көп ұқсастық бар. Мысалы, Сократ өз кезінде грек халқының, грек жастарының арасында жаңаша тәрбие жүргізіп, қоғам өміріне адамгершілік тұрғыдан қарауды үйретпек болған [7].

Сократ пен Абайдың географиялық ортасы да, әлеуметтік ортасы да, өмір сүрген уақыт мерзімі де бір-бірінен алшақ, бір-біріне ұқсамайды. Осындай алыс кеңістік және уақыт айырмашылықтарына қарамастан, екі ойшылдың пікірлерін салыстыруда, олардың арасында көптеген ұқсастықтар, сонымен бірге, бір-біріне мүлде ұқсамайтын, әрқайсысының тек өзіне ғана тән көзқарасы бар екенін тануға болады.

Сирек кездесетін деректерге сүйенсек, жоғарыда атап өткендей, Абайдың орыс достары ағартушылық жағынан, яғни Еуропа ғалымдарының кітаптарын орыс тілінде оқу арқылы оның дүниетанымын кеңейтуге үлес қосса, соның қайтарымы ретінде Абай өз халқының тарихын, әдет-ғұрпын, философиясы мен дінін терең түсінуге көмектесті. Абайдың кітапханамен тығыз байланысын Сібір мен Алтайға саяхат жасаған американдық журналист Джордж Кеннанның естелігінен байқауға болады. Абай туралы Леонтьев оған экономика, саясат және құқық бойынша еңбектерге қызығушылық танытқаны туралы айтып берді. Кеннан өзінің «Сибирь и связь» атты кітабында Семей кітапханасын: «Қарапайым қала орталығында ағаштан салынған ғимаратта жайлы оқу залы бар, онда барлық орыс газеттері мен журналдарын табуға болады және онда өте сирек кездесетін кітаптар жинақталған... Мен Спенсер, Бокль,

Льюис, Милль, Тэн, Леббок, Гексли, Дарвин, Лайель, Тиндаль, Уэллес және сэр Генри Мэнның шығармаларын, Скотт, Диккенс, Мариэт, Жорж Элиот, Жорж Мак-Дональд, Эккерман-Щатриан, Эдгар По және Брет Гарттың романдары мен повестерін көріп қатты таңқалдым. Әсіресе, ғылыми шығармалар мол, оның көбісі саяси экономия жөніндегі шығармалар екен», - деп таңданыс білдіре сипаттаған [8]. Осылайша, деректерден Семей кітапханасы Абай үшін әлем руханиятына жол ашқан үлкен білім ордасы болғанын сеніммен айта аламыз.

Абайдың қазақ мәдениетінің ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында жаңа сападағы деңгейге өсуінде тіренетін Темірқазығы, сүйенетін ақылманы болған жолының бір қырын қарастыра келе, ойымызды келесі түйіндеулермен жинақтағымыз келеді.

Қорытынды. Біздіңше, Абайдың қазақ мәдениетін жаңа сапалы деңгейге көтерудегі маңызды орнына назар аудармайынша, қазақ мәдениетінің, қазақы мәдениеттің болмысы мен қалыптасу, даму жолдары туралы мәселелерді зерттеу мүмкін емес. Өйткені Абай – өзіне дейінгі Керей мен Жәнібек ханнан басталған қазақы мәдениеттің, оның арғы жағындағы ата-бабалардың мәдени мұрасын бір бойына жинақтай алған парасат иесі, аса саналы тұлға. Сол мәдени мұраны шығыстың, орыстың, батыстың мәдениетімен салғастыра отырып, қарқынды даму жолына түскен жалпыадамзаттық мәдениеттің алтын көшіне қазақ мәдениетін ілестірген де – Абай! Олай деуге Абай мұраларындағы қазақ, Шығыс, Батыс мәдениетімен табиғи түрде ұштасқандығын танытатын төл шығармалары дәлел бола алады. Хакім Абайдың, басқа елдерге, сырт мемлекеттерге саяхат жасамай-ақ, сол Шыңғыс тауының бөктерінде, әке-шешесі мен бауырларының жанында жүріп-ақ, өзінің дүниетанымдық қуатының күштілігімен, ерекше зейінімен, ғылымға деген ересен құштарлығының арқасында әлем мәдениетін он орап алып, жалпыадамзаттық адамгершіліктің алтын бауымен қазақ мәдениетін де әлемдік мәдениетке тіркегеніне сенімдіміз және бүгінгі күннің болмысына қарап көріп те отырмыз деуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Тоқаев Қ. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан, 09 Қаңтар, 2020. – [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://cutt.ly/ohuYpUW> (Қолданған күні: 25.06.2020)
2. Есім Ғ. Ғұлама-наме. Ғылыми трилогия. I кітап. Хакім Абай / Ғ. Есім. – Астана: Хас-Сақ, 2016. – 200 б.
3. Нұрқатов А. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. // Абай институты журналы. – [Электрон. ресурс]. – 2012. – URL: <http://abai.kaznu.kz/?p=1118>, 2012. (Қолданған күні: 10.06.2020)
4. Қабдолов З. Абайдың ақындығы. – [Электрон. ресурс]. – 2012. – URL: abai.kaznu.kz/?p=1070, 2012(Қолданған күні: 01.06.2020)
5. Тайшыбай З. Абайтану арнасында: (1889-1916) / З. Тайшыбай. – Астана: Петропавл, 2005. - 258 б.
6. Тоқаев Қ. Қазақ халқының тағдыры тарих таразысында тұр, 25 маусым, 2020. –[Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://cutt.ly/hhuOqr7> (Қолданған күні: 26.06.2020)
7. Ғабдуллин Н. Абай тағылымы / Н. Ғабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1985. – 432 б.
8. Құмырзақұлы А. Білімге сусындатқан – Семейдегі Абай кітапханасы. –[Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/196/>, 2016(Қолданған күні: 27.06.2020).

G.S. Kasbayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

World heritage in Abay Kunanbayev's works as the core of Kazakh spirituality

Abstract. Over the years, the spiritual heritage of the great Abay Kunanbayev has been studied in terms of various aspects of socio-humanitarian science, such as linguistics, literary criticism, philosophy, history, psychology, sociology, etc. This article reflects the creative intentions of the thinker, who raised the spiritual potential of the Kazakh people to the world level, as well as the influence of European and Russian culture on Abay's work.

In Hakim Abay's works, the problems of the national life of the Kazakhs, their worldview, character, religion, mentality, language and spirituality are raised, which are an invaluable heritage for the modern younger generation.

As we know that in Abay's studies, the main object is a person, i.e. personality who is perfect and worthy of respect. The scientist-thinker deeply impressed by aesthetic, ethical preferences, dreams, the meaning of life, feelings and intuition, the peculiarities of being and thinking of his imaginary image of a perfect Kazakh. Abay's poems are rich in philosophical reflections and patriotic appeals. He found inspiration in Kazakh folklore and preached ideas and images of national heroes. Furthermore, the article represents the connection between the achievements of Abay's poetic heritage and its creative potential in general.

Key words: Abay; Kazakh culture; Eastern culture; Western culture; world culture; worldview; spirituality; cultural heritage; creativity.

Г.С. Касбаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Мировоззренческое сокровище наследия Абая Кунанбаева как стержень казахской духовности

Аннотация. На протяжении многих лет духовное наследие великого Абая Кунанбаева исследовалось с точки зрения различных аспектов социогуманитарной науки, таких как языкознание, литературоведение, философия, история, психология, социология и др. В данной статье нашли отражение творческие интенции мыслителя, продемонстрировавшего духовный потенциал казахского народа на мировом уровне, а также влияние европейской и русской культуры на творчество Абая.

В произведениях Хакима Абая поднимаются проблемы национального быта казахов и их мировоззрения, характера, религии, менталитета, языка и духовности, что является бесценным наследием для современного подрастающего поколения.

Все мы знаем, что исследованиях Абая основной объект – человек, т. е. личность, которая является полноценной и достойной уважения. Эстетические, этические предпочтения, мечты, смысл жизни,

чувства и интуиция, особенности бытия и мышления его воображаемого образа совершенного казаха глубоко поразили ученого-мыслителя. Стихи Абая богаты философскими размышлениями и патриотическими призывами. Он находил вдохновения в казахском фольклоре и проповедовал идеи и образы национальных богатырей и героев. Кроме того, в статье отражена связь достижений абаевского поэтического наследия с его творческим потенциалом в целом.

Ключевые слова: Абай, казахская культура; культура Востока; культура Запада; мировая культура; мировоззрение; духовность; культурное наследие; творчество.

References

1. Tokaev K. Abay zhane XXI gasyrdagy Qazaqstan [Abay and Kazakhstan in XXI century]. Available at: <https://cutt.ly/rhuYLhf> [in Kazakh]. (Accessed: 25.06.2020)
2. Esim G. Gulama-name. Gylymı trilogia. I kitap. Hakim Abaj [Science Trilogy. Book I. Hakim Abay] (Has-Saq, Astana, 2016).
3. Nurqatov A. Olen – sozdin patshasy, soz sarasy [Poetry is the king of words, the master of words], Abay instituty zhurnaly [Journal of Abay Institute]. Available at: <http://abai.kaznu.kz/?p=1118>, 2012. [in Kazakh]. (Accessed: 10.06.2020).
4. Qabdolov Z. Abaydyn aqyndygy [Abai's poetry]. Available at: abai.kaznu.kz/?p=1070, 2012. [in Kazakh]. (Accessed: 01.06.2020).
5. Taishybai Z.S. Abaytanu arnasynda (1889-1916) [On the channel of Abay studies] (Petrovavl, 2005).
6. Tokaev K. Qazaq halqynyn tagdyry tarih tarazysynda tur [The fate of the Kazakh people is on the scales of history]. Available at: <https://cutt.ly/hhuOqr7> [in Kazakh]. (Accessed: 26.06.2020).
7. Gabdullin N. Abay tagylymy [Abay's wisdom] (Zhazushy, Almaty, 1985).
8. Qumyrzaquly A. Bilimge susyndatqan – Semeidegi Abay kitaphanasy [Inspired by knowledge – Abay's Library in Semey]. Available at: <https://e-history.kz/kz/news/show/196/> (accessed: 27.06.2020).

Автор жайлы мәлімет:

Касбаева Гулназ Серікқызы – философия кафедрасы «Мәдениеттану» мамандығының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Kasbayeva Gulnaz Serikovna – Ph.D. doctoral student in Cultural Studies of the Department of Philosophy, Faculty of Social Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.